

Pleskalová, Jana

Vlastní jména v minulosti a v přítomnosti

In: Pleskalová, Jana. *Vlastní jména osobní v češtině*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 4-9

ISBN 978-80-210-6938-1; ISBN 978-80-210-6941-1 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131213>

Access Date: 01. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

1. VLASTNÍ JMÉNA V MINULOSTI A V PŘÍTOMNOSTI

Každého člověka provází v životě jeho vlastní jméno. Každého, protože dosud nebyla objevena lidská společnost bez vlastních jmen, a to ani v minulosti, ani v přítomnosti.

Vznik vlastních jmen neboli *proprií* spadá hluboko do dávné minulosti, do doby, kdy lidé při vzájemné komunikaci pocítili potřebu speciálních pojmenování s identifikační funkcí, která by v rámci dané společnosti jednoznačně rozlišila především 1) její jednotlivé členy (vlastní jména osobní neboli antroponyma) a 2) důležité orientační body (zvláště řeky a nápadné terénní útvary), aby se mohli v krajině lépe orientovat (vlastní jména zeměpisná neboli toponyma). Z toho plyne, že vlastní jména tvoří jazykový plán sekundární, neboť se začínají uplatňovat až v komunikaci na vyšší úrovni (např. *Petr, Anna, Vltava, Říp*), zatímco apelativa (např. *muž, žena, řeka, kopec*) – jako pojmenování užívaná již při jednodušších formách dorozumívání – tvoří jazykový plán primární.

Jméno nedělá člověka, člověk si dělá jméno...

V dávné minulosti znamenalo antroponymum mnohem více než pouhý prostředek k pojmenování a identifikaci jednotlivců. Bylo neoddělitelnou součástí svého nositele, a proto hrálo v životě člověka důležitou roli. Dodnes je tomu tak ve společnostech, kde panuje kmenové zřízení, popř. kde přežívají jeho zbytky. Mnohé tyto představy nebo jejich nejrůznější modifikace se pak předávaly z generace na generaci. Na jejich základě se přisuzoval osobnímu jménu velký význam, zvláště důležitá byla jeho správná volba, neboť vztah mezi člověkem a jeho jménem byl jednou provždy daný, nerozlučitelný – a celý život určoval jeho osud. Tak jako se přisuzovala (a místy se dodnes ještě přisuzuje) magická síla slovům, kterými lze někoho proklít, zaříkat apod., připisovala se obdobná moc i antroponymům. Věřilo se (a místy se dodnes věří), že kdo zná pravé jméno osoby, může ovládat její tělo i duši. (O víře v magickou sílu slova podrobněji viz např. hesla *Noa, Tabu* v Enc. slovníku češtiny, 2002, 285, 477.) Také se věřilo, že tajemná spojitost člověka s jeho jménem předurčuje jeho vlastnosti, schopnosti a osud. Na této víře v magickou sílu antroponym jsou založeny dva výrazné starobylé typy jmen: práci vlastní jména osobní a ochranná

vlastní jména osobní. Je velmi pravděpodobné, že patří k nejstarším typům antroponymů vůbec, protože je nacházíme ve starších vývojových fázích různých jazyků.

Jsou spolehlivě doložena např. ve všech slovanských jazycích, to znamená, že práci vlastní jména osobní a ochranná vlastní jména osobní byla užívána již v praslovanštině, společném prajazyku všech Slovanů.

Příklady českých jmen pocházející z 12.–13. stol. jsou citovány podle Pleskalové (1998), české příklady ze 14.–15. stol. podle Svobody (1947–1948; 1964, 43–46), příp. podle Pleskalové (2011). Slovanský materiál je čerpán jednak z uvedených publikací Svobodových, jednak z vybraných děl slovanských (Zelenin, 1930; Karadžić, 1935; Slavjanskije drevnosti, 1999); v nich lze najít další, podrobnější poučení. Motivaci antroponym v širokém záběru časovém i geografickém je věnována publikace Die wunderbare Welt der Namen (Kolheim, R. – Kolheim, V., 2009).

Ochranné vlastní jméno osobní (apotropaion nebo jméno profylaktické)

Úkolem ochranného osobního jména je chránit svého nositele před zlými démony. Často to byla jména nepravá, zvolená právě k utajení skutečného jména, aby nemohlo být démony zneužito, tj. aby jeho prostřednictvím zlí duchové nositeli jména neškodili.

Hlavní typy ochranného jména představují:

- 1. Jména úmyslně hanlivá**, která odpuzují démony zdůrazněním smyšlené negativní (duševní, fyzické) vlastnosti pojmenovávaného. Ve staré češtině tento typ připomínají zejména antroponyma odvozená od stč. adjektiv označujících různé záporné vlastnosti: *glúpy*, *glúp*, *glúpa* (od 13., ale pravidelně až od 14. stol. *hlúpy*, *hlúp*, *hlúpa*). Z období 12.–13. století jsou např. doložena antroponyma *Glúp/Glup*, *Glúpa/Glupa*, *Glupec*, *Glupoňa* (srov. bulh. *Dura*, rus. *Durak* [obojí Hlupák]), podobně *Mrzata* 'ošklivý člověk' atd.
- 2. Jména odvracející pozornost démonů od dětí** předstíráním, že jsou a) nemilované (ze 14. století *Nemil* 'nemilý', podobně pol. *Nielub*), b) prodané (ze 14. století *Prodan*, srov. též ukr. *Prodan*, rus. *Kupljen* [Koupen]), c) nevlastní (z 12. stol. *Nemoj*, podobně pol. *Niemój*, viz TSO, 1973, s. 185, rus. *Nenaš*), d) nalezené (srov. bulh. *Najden*), e) že se nejedná o lidské bytosti (např. z 12. stol. *Chrěn* 'křen'). Typická jsou zde jména s negací, podobně jako ve všech slovanských jazycích (13. stol. *Nekrasa*).
- 3. Výhružná jména**, která démony zastrašují (z 12. stol. *Groznata*, ze 13. stol. *Hrozněta* se základem *groz-*, *hroz-*, srov. bulh. *Grozena*). Svoboda (1964, 44) považuje za původně ochranná jména antroponyma *Křik*, *Požár*, *Dehet*, *Sekyra* (ze 14.–15. stol.), neboť oheň, dehet, hluk a železné předměty, jichž lze použít jako zbraně, rovněž sloužily k ochraně před démony. Vzhledem k jejich poměrně pozdním dokladům je však jeho tvrzení méně přesvědčivé, neboť v té době už častěji (i když

ne pravidelně) nacházíme příjmy a přezdívky a ty mohou obsahovat stejné apelativní základy na základě jiných motivací, viz Klasifikace příjmů.

4. Jména zajišťující pojmenováváním ochranu, zdraví, bezpečnou budoucnost převzetím jména nebo apelativního označení ochránce, většinou významného předka pojmenovávaného (13. stol. *Bába/Baba, Děduš, Dědoš*). Ochránci mohli pocházet i z říše živočišné nebo rostlinné (ze 13. stol. *Býk, Kozel, Kalina, Květ*). Připomeňme, že v dávných dobách byl vztah k některým zvířatům jiný než dnes. Např. vlk nebyl považován za škůdce, nýbrž za dobrodince, ochránce a posvátné zvíře. Panovala představa, že má schopnost požírat demony. Dítě pojmenované *Vlk* pak bylo chráněno před předčasnou smrtí, poněvadž vlku neublíží žádné zvíře ani démoni nebo čarodějnice, protože se ho bojí. Z těchto důvodů byla jména se základem *vlk* hojně rozšířena ve všech slovanských jazycích; o ptácích se zase věřilo, že chrání před nemocemi.

5. Nepravá jména označující pojmenovávaného jen obecně, aby jeho pravé jméno zůstalo před zlými demony utajeno (ze 13. stol. *Děva, Čáda* 'dítě').

Obecně je uznáváno, že všechna „ošklivá“, tj. negativně motivovaná jména byla původem nepravá. Málokdo z rodičů by nazval své děti takovými jmény, jako jsou např. *Hlupák, Nemoj* 'není můj', *Nelepec* 'ošklivý', *Potvor, Zloba*. Úkolem těchto a podobných jmen bylo odpuzovat demony, nevzbuzovat jejich závist (jak by se dělo v případě nositele pozitivně laděného jména) a tak nedávat podnět k poškození zdraví a života dítěte. Dělo se tak z obavy, že kdo zná pravé jméno určitého člověka, může mu podle zákonů magie uškodit čarováním, zaklínáním, tedy stejně, jako když získá jeho odstřižené vlasy, nehty atd. Z těchto důvodů mohlo dítě načas zůstat beze jména (viz stč. jméno *Dietě*) nebo mít jméno nepravé. Tento zvyk se zachovával ještě na začátku 20. stol. v Černé Hoře a Hercegovině. Vedle pravého jména se tam dávalo dětem ještě jedno jméno vedlejší. A v takových případech došlo někdy k tomu, že hojněji užívané jméno nepravé zcela vytlačilo jméno pravé, které si s pojmenováváním nikdo nespojoval, proto neplnilo pojmenovací a identifikační funkci a na základě této skutečnosti se postupně vytrácelo.

S podobnými případy, i když jinak motivovanými, se setkáváme i v současnosti. Rodné jméno se dnes sice ze života pojmenovávané osoby tak snadno vytratit nemůže (protože je zapsáno v osobních dokladech), ale někdy se stane, že v rodině převládne namísto zvoleného rodného jména dítěte (*Petr*) nebo jeho hypokoristika (*Peta*) přezdívka v podobě jiného jména (*Petrovi* říkají *Míša*). Jestliže se tato přezdívka rozšíří mimo rodinné prostředí a pojmenovávaný jí sám dává přednost před svým rodným jménem, může se situace dále vyvíjet takto: a) rodné jméno plní své funkce jen omezeně, tj. na oficiální úrovni (formální evidence ve škole, v zaměstnání apod. na základě osobních dokladů), b) nebo pojmenovaný po dosažení

plnoletosti sám zažádá o změnu rodného jména ve prospěch takového jména, které je přezdívkou blízké (*Michal*).

A na okraj ochranných jmen dodejme ještě několik faktů mimojazykových. Podle výsledků etnografických bádání bojovali naši předkové se zlými démony i jinak. Malé děti a jejich matky bránili před démony např. tím, že v jizbě planul ve dne v noci oheň, u hlavy mělo nemluvně skořápku s dehtem, na lože se kladly sekery a nože, jizba se naplňovala odporným zápachem, muž před chatou střílel apod. Všechny tyto prostředky (hluk, oheň, zápach, železné zbraně, střelba, dehet atd.) měly za úkol zahnat zlé démony, aby neublížili dítěti. Dnes už budí tato opatření jen úsměv, ale v době velmi vysoké kojenecké úmrtnosti, kdy se naši předkové snažili podle svých znalostí a zkušeností narozené dítě ochránit, byla pochopitelná.

Přací vlastní jméno osobní (jméno predestinační, tj. předurčující)

Takové jméno má zajistit svému nositeli dobré vlastnosti a příznivý (dobrý, šťastný) osud. Zakládá se na přesvědčení, že jméno může osud i vlastnosti pojmenovávaného předurčovat. Z této představy pramení víra, že přání vyjádřené v osobním jméně se stane skutkem a že pojmenovaná osoba splní všechna očekávání pojmenovatele.

K jeho základním typům patří:

- 1. Dlouhý věk mají zajistit** např. jména se základem *žizn-* 'život', živ-, star- apod. (z 12. stol. *Stárek*, ze 13. stol. *Dobrožizn* 'ten kdo má dobrý život', *Žiznek*, srb. *Živko*) nebo jména konkrétních osob, které se dožily vysokého věku. Ve východní Evropě dostávaly biblická jména *Adam* a *Eva* děti, kterým už několik sourozenců zemřelo. Dostávaly je s přáním, aby se na ně se jmény jejich biblických prarodičů přenesla jejich dlouhověkost.
- 2. Jména volená podle osob, zvířat nebo rostlin mají zaručit nositeli jména obdivované vlastnosti a schopnosti těch, kteří se stali východiskem pro nové antroponymy:** ze 13. stol. *Býk* 'ať je silný apod. jako býk', *Dubáč* (< *dub*) 'ať je silný, mohutný apod. jako dub'. Tento typ má styčné body se stejně znějícími jmény ochrannými, a proto později oba typy splynuly. Mnohá z těchto jmen mohla dříve plnit jak funkci ochrannou, tak přací, srov. např. *Děd* 'ať nositele jména ochraňuje jeho děd', nebo 'ať je nositel jména tak mocný, úspěšný apod. jako jeho děd'.

Mnohá starobylá jména ochranná i přací se dochovala v staročeských oficiálních jménech nebo příjmích, a jejich prostřednictvím dokonce v dnešních příjmeních (*Vlk*, *Vlček*), ale častěji jsou česká jména s těmito základy mladší a jsou motivována jinak. Dnes už většinou není možné zjistit, na základě jakého pojmenovacího motivu

konkrétní příjmení vzniklo: např. příjmení *Vlk* mohlo být původně jméno práci 'ať je silný jako vlk', ochranné 'kéž ho vlk chrání', ale též metaforické 'je nebojácný, silný, chytrý jako vlk' atd., mohlo být zvoleno podle domovního znamení nebo šlechtického erbu s vyobrazením vlka, podle nějaké konkrétní příhody s vlkem 'zabil vlka, poranil ho vlk' atd.

Obecně je uznáváno a příslušnými slovanskými antroponymickými typy (včetně výše uvedených jmen ochranných a pracích) dokázáno, že v praslovanštině žila jak jména složená (*Jaroslav*), tak odvozená (*Budiš* < *Budislav* apod.) nebo vzniklá přenesením apelativa (*Holub*). Uvedené typy mají své pokračování v jednotlivých slovanských jazycích; o jejich dalším vývoji v českém prostředí se zmiňují následující kapitoly.

Přestože jména ochranná a prací už dávno ztratila svou váhu, přežívají zbytky víry v magickou sílu vlastních jmen v nejrůznějších podobách po celé tisícileté období češtiny až do dnešních dnů. Ochrannou funkci převzala od 14. stol. jména světecká, která zajišťovala – podle učení křesťanského náboženství – svému nositeli ochranu příslušného světce (sv. Josef, sv. Tomáš, sv. Klára, sv. Anna...).

Řadu svědectví o zvyklostech a pověrách založených na představě magické síly antroponym poskytují pro období 18. a 19. století soudobé realistické povídky a romány (např. *Vlasta Pittnerová*) i odborná literatura zkoumající lidovou kulturu (např. *Navrátilová*, 2004). V nich často nacházíme tehdy rozšířený názor, že jméno může významným způsobem ovlivnit život svého nositele, jako např. že dítě dostane do vínku podobný osud jako ten, po kom je pojmenováno. Např. v povídce *Plivník* (*Pittnerová*, 1992, 90) nechce selka dát svému dítěti po sobě jméno *Anna*, protože se obává, že se jménem zdědí dcera i její smutný osud. S tím souvisí do jisté míry i tehdejší církevní nařízení, které v podstatě zakazuje, aby si svobodné matky samy vybraly pro své nemanželské dítě jméno. V některých farnostech se tento postup zavedl jako závazný. Nemanželské děti dostávaly jméno světce, jehož svátek připadl podle církevního kalendáře buď na den narození dítěte, nebo na den jeho křtu.

Rovněž *Navrátilová* (2004, 78–79) uvádí, že rituálu udělení jména byl ve všech lidských kulturách přikládán velký význam. Zdůrazňuje obecně známou skutečnost, že u přírodních národů jméno zprostředkovávalo spojení mezi jedincem a rodovým totemem. Obyčej pojmenovávat dítě podle jednoho z předků je rozšířen na celém světě, souvisí s významem jména jako totemového symbolu a nachází se v kulturních projevech různých národů (např. je dobře znám odpor k tomu, prozradit cizinci své jméno). Také u Slovanů se jméno pro narozené dítě uchovávalo v tajnosti až do křtu a mnohde i nějakou dobu po něm, aby neupoutalo pozornost zlých démonů. S touto vírou byly spojeny různé pověry, z nichž některé se uchovály až

do první poloviny 20. století. Např. na Vizovicku nesměl nikdo vyslovit jméno novorozeněte dříve než za dva až tři dny po křtu, protože jinak by na sebe všechno povědělo. Ještě ve 20. století se v naší zemi místy uchovávala pověra, že se jméno nesmí vyzradit před křtem, aby bylo dítě uchráněno před zlými následky, popř. před smrtí. Jak ukážeme v dalších kapitolách, mnohé z těchto zvyklostí se udržují – v podobě určitých podvědomých zábran – dodnes.

A jistou „magickou sílu“ si antroponymum uchovává dodnes. Jak jinak bychom vysvětlili, že ani my bychom nedali svému dítěti takové jméno, které zároveň nosí člověk, který je nám nesympatický.

LITERATURA

ENC. SLOVNÍK ČEŠTINY: KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*, 2002; KARADŽIĆ, V. S. *Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima*, 1935; KOHLHEIM, R. – KOHLHEIM, V. *Die wunderbare Welt der Namen*, 2009; NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, 2004; PITTNEROVÁ, V. Plivník. In V. Pittnerová, *Mlýny*, 1992, 59–170; PLESKALOVÁ, J. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; PLESKALOVÁ, J. Dílo Vlady Pittnerové jako svědectví o pojmenovacích zvyklostech 19. století. In PASTYŘÍK, S. – V. VÍŠKA (eds.), *Onomastika a škola*, 8, 2008, 51–58; PLESKALOVÁ, J. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*, 2011; SLAVJANSKIJE DREVNOSTI: *Slavjanskije drevnosti: etnolingvističeskij slovar' pod obščej redakcijej N. J. Tolstogo* 2, D-K, 1999; SVOBODA, J. Slovanská osobní jména ve světle národopisu. *Slavia*, 18, 1947–1948, 101–110; SVOBODA, J. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964; TSO (1973): SVOBODA, J. ET AL. Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 14, 1973, č. 1; ZELENNIN, D. K. Tabu slov u narodov vostočnoj Jevropy i severnoj Azii. II. Zaprety v domašnej žizni. In KARSKIJ, E. F. (ed.) *Sbornik Muzeja antropologii i etnografii* 9, 1930.